

*Олександр Миколайович Лоцихін,
завідувач кафедри теорії, історії держави і
права та конституційного права
Академії муніципального управління,
доктор юридичних наук, доцент*

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ТА ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Сучасний етап розвитку теорії та практики вітчизняного конституціоналізму характеризується визнанням, становленням та організаційно-правовим забезпеченням реалізації фундаментальних засад соціальної правової держави, функціонально спрямованої на демократичний розвиток усіх суспільно-політичних інститутів та формування ринкової економіки. При цьому основна мета стратегії конституційного будівництва полягає у координації та спрямуванні усіх дій суб'єктів суспільних відносин на досягнення політичних, правових, економічних і соціальних цілей та цінностей, зафіксованих у Конституції України.

У вказаному контексті особливого значення набуває дослідження принципів, ролі, змісту основних напрямів та форм регулюючого впливу Конституції України як нормативно-правового акту найвищої юридичної сили у сфері становлення, розвитку та реформування найважливіших суспільних відносин, у тому числі й у соціально-економічній сфері. Це обумовлено тією обставиною, що формування та діяльність усіх інститутів демократичної, правової, соціальної держави знаходиться у безпосередній залежності від змісту норм Конституції України, ефективності їх реалізації.

Відповідно до Конституції України народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Однак в умовах радикальних соціально-економічних і політичних змін трансформуються ідеології, життєві стилі, престижні оцінки, ускладнюються та змінюють формат відносини у системі координат держава — право — економіка, врешті-решт відбувається зміна соціокультурних систем, які служать формулою легітимації існуючого соціально-економічного порядку і визначають реальне сприйняття громадянами України діяльності та ефективності реалізації принципів держави.

Особливо ілюстративним у цьому контексті є досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за самої активної участі та підтримки держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері сучасних постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності докорінного перегляду ролі і місця органів державної влади різних рівнів у системі життєзабезпечення суспільства.

Окремі аспекти проблеми, порушеної у даній статті, висвітлені в працях вітчизняних та зарубіжних конституціоналістів. Зокрема значний внесок у дослідження питань становлення та реалізації принципів, завдань та функцій соціальної держави зробили такі вчені, як Ю. Барабаш, А. Георгіца, А. Заєць, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, А. Крусян, С. Лисенков, В. Мелашенко, О. Мироненко, Н. Оніщенко, М. Орзіх, О. Прієшкіна, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Сіренко, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, П. Стецюк, О. Фрицький, Ю. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Юзьков, О. Ющик та ін.

Головна мета цієї статті — показати роль Конституції у реалізації основоположних принципів соціальної держави. Адже соціальні питання та проблеми їх вирішення — це вічний супутник життєдіяльності суспільства та держави. Соціальні реформи в усі часи були важливим сегментом внутрішньої політики держави, шляхом яких вирішувалися різнопланові проблеми, які виникали як в соціальній та економічній, так і в інших сферах суспільного життя.

Актуальність для сучасного демократичного суспільства проблеми посилення соціально-економічної ролі держави зумовлена необхідністю виходу країни з внутрішньої соціальної кризи, яка особливо загострилася під впливом загальносвітових кризових процесів, та важливістю переходу до

стійкого економічного розвитку, який забезпечує побудову соціальної держави і громадянського суспільства. Питання щодо посилення соціальної ролі держави пов'язане, насамперед, з реалізацією її соціальних та економічних інтересів, її роллю, місцем у соціально-економічному розвитку.

В Україні у результаті реформування на рубежі XX-XXI ст.ст. суспільних відносин на принципах ринкової економіки та, насамперед, соціальної спрямованості діяльності державних структур відбулися значні зміни у соціально-економічних умовах функціонування та розвитку суб'єктів політичної, економічної та соціальних систем суспільства, що певною мірою пояснюється формуванням нових соціально-економічних інтересів держави. Перехід до ринкової економіки на засадах плюралізму форм та видів власності, різноманіття форм господарської діяльності, широкий розвиток великого бізнесу та малого підприємництва суттєво має коригувати не тільки систему інтересів держави, вносити до неї ряд принципово нових моментів, а ставить перед державою нові соціальні завдання, реалізація яких можлива виключно в умовах системного реформування економіки та соціально-культурної сфери.

Соціальна складова усієї системи функцій сучасної держави покликана забезпечити соціальну захищеність особи, нормальні умови життя для всіх членів суспільства поза залежністю від їхньої особистої участі у виробництві благ. У діяльності держави реалізація соціальної політики займає одне з провідних місць. За її допомогою, по-перше, створюються гідні умови життя кожній людині, і забезпечується громадська злагода; по-друге, здійснюється соціальний захист безробітних, літніх, інвалідів, багатодітних родин, сиріт, дітей у неповних родинах, а в умовах міжнародних конфліктів — біженців і вимушених переселенців; по-третє, відбувається зміцнення соціальної справедливості і солідарності у суспільстві, а також демократичного ладу, що охороняє індивіда.

Успішна діяльність держави у соціальній сфері є однією з умов ефективної реалізації економічної, політичної і інших державних функцій. Соціальна діяльність держави — це її діяльність у галузі забезпечення гідних умов існування для кожної людини, створення рівних і справедливих можливостей для розвитку особистості. Зміст державних функцій в умовах соціально-економічного реформування визначається новими завданнями сучасної держави у соціальній сфері, що обумовлені проголошенням ідеї соціальної держави.

Однією з перших країн, де був зроблений інтелектуальний, політичний і практичний прорив у напрямку розв'язання цієї проблеми, стала повоєнна Німеччина. Саме тут, у 1949 р. вперше у широкий обіг був уведений термін «соціальне ринкове господарство». Ґрунтовний аналіз концептуальних положень у поглядах А. Мюллера-Армака, В. Ойкена, Л. Ерхарда на природу соціального ринкового господарства, згідно яких прагматичне ядро філософії цієї моделі господарювання закладене у взаємодії ринкового механізму та соціально стурбованої держави на основі поєднання принципу свободи ринку із соціально збалансованістю, де сама свобода співвідноситься із протилежним принципом — громадським обов'язком, дозволяє деяким дослідникам зробити ряд висновків: 1) філософія соціального ринкового господарства свідчить про її нерозривний зв'язок із концепцією лібералізму, оскільки виходить із необхідності дотримання такого фундаментального принципу координації економічних процесів, як конкуренція; 2) економічна політика «конкурентного порядку» (В. Ойкен) в умовах соціального ринкового господарства дозволяє раціонально об'єднати в єдине ціле складові економічного прогресу на умовах вільної діяльності суб'єктів ринку, при обмеженні лише одного виду свободи: свободи довільно визначати правила гри; 3) вільна діяльність одного індивіда обмежується сферою свободи іншого, внаслідок чого сфери свободи людей приводяться у стан рівноваги; 4) прийняття загального рішення, пов'язаного з проведенням економічної політики повинно враховувати історично зумовлене становище країни та передувати реалізації окремо взятих політико-економічних заходів; 5) суть та мета соціального ринкового господарства, яке є лише організаційним принципом, відкритим для різноманітних змін, а не якоюсь остаточною формою (А. Мюллер-Армак), полягає у поєднанні суспільства, побудованого на конкуренції, приватній ініціативі, з соціальним прогресом, забезпеченим саме продуктивністю ринкової економіки.

Державна політика соціального благоденства в 50-60-ті роки XX ст. включала програми досягнення високого рівня життя населення шляхом створення державної системи освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва, а також програми соціального забезпечення, регулювання мі-

німального розміру заробітної плати. Пізніше вони були доповнені демографічними й екологічними програмами, програмами захисту національної культури тощо. Саме після Другої світової війни в програмних документах багатьох політичних партій, а також конституціях трьох держав Західної Європи (в Основному Законі ФРН 1949 р., Конституції Франції 1958 р. і Конституції Іспанії 1978 р.) з'явився термін «соціальна держава».

Визначально поняття «соціальна держава» було запроваджено до наукового обігу Л. фон Штайном ще у 1850 р., проте активна теоретична розробка даної проблеми розпочалася в першій половині ХХ ст. Ідеологічною основою «соціальної держави» стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами [1, с. 5].

З сучасних позицій термін «соціальна держава» означає, що держава, яка в Конституції проголосила себе такою, яка розглядає покращення добробуту усіх своїх громадян як головне і пріоритетне завдання. Формування та утвердження у цих та інших демократичних країнах соціальних держав призвело до значного розширення конституційного регулювання основних принципів соціального життя і соціальної політики.

Так, у більшості сучасних демократичних конституцій фіксується право на соціальне забезпечення і надання допомоги та захисту слабких суспільних груп. Так, у Конституції Італії (1947 р.) йдеться про те, що республіка охороняє здоров'я як основне право особи й основний суспільний інтерес і гарантує безоплатне лікування незможних (ст. 32).

Конституція України, проголошуючи Україну соціальною державою, встановлює, що кожний має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Кожний має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності (ст. 48–49).

У соціальній державі розподіл матеріальних благ здійснюється і поза вільним еквівалентним обміном між виробниками та споживачами. Соціальна політика правової держави передбачає поділ соціальних благ незалежно від трудового вкладу з метою забезпечення гідного рівня життя для усіх. Держава виділяє необхідні кошти на охорону здоров'я, культурний відпочинок, освіту, будівництво житла, чітку роботу транспорту і зв'язку. Тим самим забезпечується належна реалізація соціальних прав, якими повинні в максимальному обсязі користуватися всі громадяни держави.

Можна виділити й інший напрямок реалізації соціальної діяльності держави, формування якого стало певною рефлексією на негативні наслідки науково-технічного прогресу, особливо в таких нових сферах, як генетика, медична біологія. По суті, формується новий науковий напрямок — біотетика, що пов'язаний із трансплантацією органів людини, зміною статі, штучним заплідненням, проблемами абортів і евтаназії. Дані явища не можуть залишатися осторонь контролюючого і регламентуючого (у тому числі і на конституційному рівні) державного втручання у дану сферу.

Це зумовлює кардинальний перегляд самої концепції взаємовідносин держави та особи, оскільки замість пріоритету суспільних і державних інтересів над приватними в їх основу покладена концепція пріоритету інтересів особи, їх взаємної відповідальності. Конституційна практика більшості пострадянських держав на сучасному етапі значною мірою зняла протистояння природно-правового та позитивістського підходів до прав людини на основі конституційного закріплення основних прав та свобод, що виключає гноблення і насильство держави щодо особи, відстоюючи її автономність і пріоритет прав людини щодо держави.

Отже, сучасна демократична держава не може не виконувати соціальної місії (у всіх напрямках і видах соціальної діяльності), а це пов'язано з такими діями, які за своєю природою є патерналістськими. У цьому значенні соціальність або своєрідний цивілізований та збалансований патерналізм є по суті невід'ємною рисою розвиненої соціальної держави. «Існування держави тільки тоді має сенс, коли вона сприяє досягненню тих цілей, які окремі особи не можуть або нездатні досягти по тим чи іншим причинам, які не залежать від них» [2, с. 11], — писав відомий учений-юрист Німеччини Г. Навяскі.

Світовий досвід свідчить, що соціальна держава — це характеристика сучасної держави, за сенсом якої державна діяльність має бути спрямована на створення реальних стандартів матеріального добробуту, освіти, охорони здоров'я тощо і забезпечення таких стандартів для всіх громадян (індивідів), а також мінімізацію фактичної соціальної нерівності з її економічними наслідками та створення системи соціальної підтримки (захисту) тих, хто цього потребує. Тим самим поняття соціальної держави поєднується з відповідно трактованими ідеями соціальної справедливості та соціального захисту [3, с. 28].

Соціальна держава у більшості розвинених країн стала можливою не лише завдяки тим змінам, що відбулися в системі її внутрішніх функцій та характері матеріального виробництва в епоху переходу від індустріального до постіндустріального суспільства і які були пов'язані в першу чергу зі зміною ролі особистого (людського) чинника в сучасному виробництві. Соціальна держава стала можливою також завдяки своєрідній рівновазі сил різних соціальних груп, представлених у суспільстві, що встановилася в середині ХХ ст., які за допомогою форм представницької демократії набули можливості висувати і відстоювати свої інтереси.

Використана література:

1. *Сіленко А. О.* Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: автореф. дис... д-ра політ. наук: спеціальність 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. О. Сіленко. — К., 2000. — 38 с.
2. *Nawiasky Hans.* Allgemeine Staatslehre. Teil I: Grundlegung. 2, durchgesehene Auflage. Einsiedeln. / Н. Nawiasky. — Zürich-Köln, Benziger, 1958. — XII, 179 s.
3. *Шаповал В.* «Соціалізація» як особливість сучасного конституційного регулювання / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 3. — С. 28–48.

Лощихін О. М. Конституція України та принципи соціальної держави.

Статтю присвячено дослідженню проблем визначення змісту і сутності соціальної держави, притаманних їй принципів і виконуваних функцій. Узагальнено зарубіжний досвід функціонування соціальної державності.

Ключові слова: соціальна держава, соціально-економічні права, соціальне право, соціальне законодавство, соціальний захист.

Лощихин А. Н. Конституция Украины и принципы социального государства.

Статья посвящена исследованию проблем определения содержания и сущности социального государства, свойственных ему принципов и выполняемых ним функций. Обобщен зарубежный опыт функционирования социальной государственности.

Ключевые слова: социальное государство, социально-экономические права, социальное право, социальное законодательство, социальная защита.

Loshchykhin O. The Constitution of Ukraine and Social State Principles.

The article deals with the investigation of problems arising in the determining a social state's substance and nature, its inherent principles and the functions performed. It is pointed out, that successful activities of the state in the social field are one of the conditions for the efficient realisation of economical, political and other state functions. Social activities of the state are its activities aiming to provide adequate living standards for each individual and create equal and just opportunities for its personal development. The substance of state's functions under the social and economic reforms is determined by the new objectives of the modern state in the social sphere, the latter stipulated by the declaration of the social state concept.

The principles of the main trends and forms of the regulating impact of the Constitution of Ukraine as a regulatory and legal document of the highest legal effect in the formation, development and reformation of the public relations in the social and economic sphere were examined; their role and substance were analysed. It is being proved that formation and activities of all the institutes of a democratic, legal and social state are directly dependant on the substance of the norms of the Constitution of Ukraine, the efficiency of their realisation.

The experience of a social statehood functioning in the newly industrialised nations, where the transition to the market economy and its rapid development were supported by a very active participation of the state, is summarised.

It is held that the fundamental transformations in the economic and legal sphere of the contemporary post-socialist nations with all the definiteness address the questions of the necessity of the fundamental revision of the role and place of the state authorities of different levels in the life sustenance system of the society.

Key words: social state, social and economic rights, social law, social legislation, social security.